

С.Костилєва

**ВИСВІТЛЕННЯ ВІТЧИЗНЯНОЮ ПРЕСОЮ 70-ї РІЧНИЦІ
ГОЛОДУ 1932-1933 рр.**

У Радянському Союзі друковані засоби масової інформації перебували під жорстким контролем Комуністичної партії. Первісна і головна функція преси – бути інформатором суспільства – була за цих обставин повністю занедбана й підмінена завданням обслуговування цілком певних ідеологічних потреб правлячої партії, насамперед обґрунтування законності її правління та прогресивності ініційованих нею реформ. Так було і в 30-ті рр., коли реальна дійсність – насильницька колективізація сільського господарства, пограбування хліборобів, поступове занепадання господарств, активний спротив селян владі набули у викривленому дзеркалі радянської преси абсолютно спотвореного вигляду. Проте найвиразнішим свідченням відсутності свободи слова в радянській Україні стало замовчування голодної смерті мільйонів людей, що стала наслідком здійснення сталінським режимом радикальних реформ у сільському господарстві. Способи приховування радянськими засобами масової інформації відомостей про голод, особливості інформаційної ситуації в УСРР початку 30-х рр. знайшли відбиття у мемуарних працях ряду журналістів, котрі після війни емігрували з СРСР¹. “Край конав, – згадував наприклад А.Галан, який працював у минулому в газеті “Вісті ВУЦВК”, – а ти мав право... битися головою об стіну й мовчати...”² Завіса мовчання над темою голоду 1932-1933 рр. зберігалася аж до кінця 80-х рр., і була знята лише після директивних вказівок самої правлячої партії. Своєрідним офіційним сигналом для усе ще керованої та контрольованої КПРС і КПУ української радянської преси, стала публікація 26 грудня 1987 р. на шпальтах одного з провідних республіканських друкованих органів, газети “Радянська Україна” доповіді В.В. Щербицького “Під прапором Великого Жовтня, курсом перебудови”, проголошеної ним на урочистому засіданні, присвяченому 70-ти річчю встановлення радянської влади на Україні³. У цій доповіді уперше за багато років представник комуністичної влади визнавав факт голоду 1933 рр. Це, звичайно, не могло не набути розголосу у світі. Схвально виступ В. Щербицького був зустрінутий українською еміграцією⁴, під тиском якої значною мірою верхівкою КПРС і було прийняте рішення відмовитися від попередньої політики

категоричного заперечування голоду в Україні. У наступні роки компартійні газети і журнали регулярно вміщували на своїх сторінках матеріали про голод – добірки документів⁵, статті науковців⁶. Стратегічна ж лінія компартійного керівництва щодо висвітлення цієї теми визначалася опублікованою 7 лютого 1990 р. в газеті “Правда України” постановою ЦК КПУ “Про голод 1932-1933 років на Україні і публікацію пов’язаних із ним архівних матеріалів”. В ній зазначалося: “Визнати, що голод 1932-1933 років став справжньою трагедією народу, наслідком злочинного курсу Сталіна та його найближчого оточення (Молотов, Каганович) щодо селянства. Засудити безпринципну політику тодішнього керівництва республіки (Косіор, Чубар) у проведенні хлібозаготівель. Рішуче відмежуватись від насильницьких, репресивних методів вирішення проблем суспільного розвитку”⁷.

Визнання голоду 1933 р. трагедією українського селянства на фоні зведення причин цієї трагедії до злочинних дій конкретних осіб, зокрема засудженого ХХ з’їздом КПРС Й.Сталіна, а також публічні декларації керівництва республіканської компартійної організації про наміри не припускати у майбутньому будь-яких силових, репресивних дій диктувалося політичними розрахунками. За умов посилення протистояння між комуністами та опозиційними політичними партіями після затвердження на законодавчому рівні принципу багатопартійності (Третій з’їзд народних депутатів СРСР у березні 1990 р. ухвалив рішення усунути з тексту Конституції статтю, що встановлювала статус КПРС як партії правлячої⁸) такі дії давали комуністам додаткові важелі у боротьбі за збереження влади.

Між тим, тема голоду 1933 р. та відповідальності за нього комуністів і загалом комуністичної влади з року в рік усе активніше використовувалася у боротьбі за вплив серед українського населення опозиційними Компартії суспільними рухами та політичними партіями – насамперед Народним Рухом України. Друковані органи НРУ, а також редакційні колективи ряду державних газет, які солідаризувалися з ідейними позиціями Народного Руху України, були найактивнішим чином задіяні у цій кампанії. Надзвичайно активну роль у цьому відіграла й редколегія газети “Літературна Україна” (орган Спілки письменників України), тематика голоду 1933 р. на шпальтах якої залишалася однією з провідних аж до розвалу СРСР й повної ліквідації монополії компартії на владу та ідеологію⁹.

З проголошенням у серпні 1991 р. державної незалежності України розпочався новий етап у житті українського народу. Створилися якісно нові, безперечно сприятливі умови для вивчення та донесення до широкої громадськості справжніх причин голоду 1933 р. Однак цими сприятливими можливостями українське суспільство вповні не скористалося. Крах компартії, тимчасова заборона її діяльності в Україні, майже миттєва ліквідація мережі компартійної періодики – з одного боку та наростання глибинної економічної кризи – з іншого боку, відволікли увагу громадськості, верховної української влади від теми голоду. Скромні результати відзначення 60-ї річниці голодомору у 1993 р. стали закономірним наслідком цього. Натомість ушанування жертв голодомору під час 65-ї річниці трагедії українського народу засвідчило поступове зростання уваги громадськості, українського уряду¹⁰ до теми голоду і водночас чітко визначило перспективу її подальшої політизації в Україні.

Подіями принципової значущості позначилися підготовка і відзначення 70-ї річниці голодомору 1933 р. За справедливим визнанням громадськості, Верховна Рада України уперше за 12 років державної незалежності України повернулася обличчям до проблеми голодомору, давши йому належну оцінку. Мета даної статті полягає в тому, щоб по-перше, визначити специфіку висвітлення різними за типологічним обличчям періодичними виданнями України теми голоду 1933 р. у рік вшанування 70-х роковин трагедії українського народу, а по-друге, визначити на цій основі, якими порівняно з періодом другої половини 80-х – першої половини 90-х рр. є інформаційні можливості друкованих ЗМК новітньої України. У ході роботи над темою автором був здійснений фронтальний перегляд річних підшивок трьох різних за ідейним спрямуванням газет, розрахованих на загальноукраїнську аудиторію – органу ЦК Компартії України газети “Комуніст”, письменницької газети “Літературна Україна” та незалежного суспільно-політичного тижневика “Дзеркало тижня”.

Уважне вивчення змістовного наповнення вищезазначених друкованих органів дозволяє насамперед відзначити позицію “Комуніста” як найбільш активну у контексті обговорення теми голодомору. Нагадаємо, що після організованої частиною керівництва КПРС невдалої спроби державного перевороту у Москві та проголошення у серпні 1991 р. державної незалежності України діяльність КПУ на українському терені певний час була заборонена. У короткий час була повністю зруйнована розгалужена

в минулому мережа компартійних періодичних видань, більшість з яких здобули статус незалежних. Компартія України відновила своє легітимне існування лише у жовтні 1993 р. З лютого 1994 р. почав виходити її центральний друкований орган газета "Комуніст", основний масив матеріалів якої традиційно спрямований на безоглядну критику існуючої системи влади, пропаганду програмових засад КПУ, популяризацію її лідерів.

У минулі роки до незручної у політичному відношенні для Компартії України теми голоду 1933 р. газета зверталася дуже рідко, а вміщені на її шпальтах матеріали з оцінками причин голоду демонстрували неготовність КПУ до скільки-небудь наближених реальних оцінок трагедії, небажання українських комуністів брати на себе (навіть гіпотетично) відповідальність за цю чорну сторінку радянського минулого¹¹. Принципово позиція Компартії в цьому питанні не зазнала змін і нині, зокрема після проведення 12 лютого 2003 р. Парламентських слухань щодо вшанування пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років¹². З іншого боку, протягом усього поточного року Компартія України, зокрема її друкований орган газета "Комуніст", на відміну від минулих років були змушені відмовитися від тактики ігнорування теми голоду та вживати активні дії з тим, щоб мінімізувати небажані для політичного іміджу сучасної КПУ негативні наслідки можливих офіційних оцінок голодомору як геноциду українського народу, злочину комуністичної системи проти людяності, покарання за вчинення якого за нормами міжнародними права не має строку давності.

7 лютого напередодні Парламентських слухань у "Комуністі" було опубліковано Заяву Президії ЦК КПУ в зв'язку з 70-ю річницею голоду 1932-1933 років в Україні "Таке не повинно повторитися!"¹³, що визначала програму дій українських комуністів в цьому питанні: рішуче протестувати проти антикомуністичної та антиросійської спрямованості кампанії ушанування жертв голоду; заперечувати проти оцінок голоду як голодомору, антиукраїнської акції, голоду-етноциду; вказувати на неприпустимість перегляду оцінок причин і наслідків голоду 1932-1933 років, сформульованих 1990 р. вищезазначеною постановою ЦК КПУ; наголошувати на позитивних досягненнях радянської доби, зокрема на тому, що важкі драматичні роки дозволили закласти основи економічної могутності СРСР, завдяки чому було розгромлено фашизм; всіляко мінімізувати суспільне значення тему голодомору 1933 р., навпаки загострювати увагу на сучасних економічних проблемах,

---

звинувачуючи владу в намірах організувати “голодомор і холодомор” та ін. З тексту Заяви було цілком зрозуміло побоювання українських комуністів актуалізації теми про моральну та карну відповідальність КПУ. Передбачаючи наперед постановку такого питання, керівництво Компартії України у Заяві заздалегідь констатувало готовність протистояти спробам “звинувачувати комуністів у всіх гріхах, змусити комуністів виправдовуватися і каятися, сформувати в громадській думці образ Компартії, що абсолютно не відповідає історичній істині”¹⁴.

На відміну від більшості незалежних періодичних видань, зокрема і газет правого спрямування “Комуніст” приділив чимало уваги висвітленню ходу роботи Парламентських слухань по голоду. Звичайно, опонентам комуністів на шпальтах газети місця не знайшлося, натомість читач міг ознайомитися з текстом виступу у Парламенті П. Симоненка, який хоча і визнав факт голоду 1933 р., проте головною його причиною назвав об’єктивні труднощі – насамперед несприятливі погодні умови, що насправді не відповідало дійсності. Лідер українських комуністів також побіжно визнавав факти викривлення у проведенні колективізації сільського господарства, однак тут же категорично наполягав на тому, що усі ці викривлення уже в минулому були засуджені партією. Головний пафос промови П. Симоненка зводився до наступного твердження: “Трагічне відлуння голоду 1930-х років використовується нинішньою владою та окремими політичними силами для розколу суспільства... щоб сьогоднішній геноцид начебто виправдати геноцидом, голодом 1932-1933 років.” Парламентська промова лідера українських комуністів у газеті “Комуніст” вийшла під заголовком “До відповіді режим, який розв’язав геноцид власного народу”¹⁵. У номері газети за 19 лютого було також опубліковано не виголошений текст виступу І.Шеховцева “Судити померлих – аморально та нелюдяно”, ідея якої зводилася до твердження про неможливість судити карним чи громадським судом померлих осіб та політичні режими, що відійшли у минуле¹⁶. Газета пропонувала читачеві й наукове обґрунтування комуністичної концепції причин голоду 1932-1933 р. Підписана кандидатом історичних наук, педагогом В.Ніконоровим стаття “Голод в Україні. Хто винен” друкувалася в №№ 11, 12, 13 “Комуніста”.

У випуску газети, датованому 21 лютого 2003 р., була вміщена підписана Аналітичним центром Союзу православних братств України стаття “Дивіденди на блюзнірстві”¹⁷, автори якої

аргументували свою незгоду вважати голод геноцидом українського народу тією обставиною, що у 1933 р. постраждав не лише український народ, але й інші народи СРСР. Разом із тим, у публікації фактично виправдовувалися репресивні методи колективізації й наголошувалося на історичній виправданості жертв: “Звичайно ж, моральній свідомості християн важко примиритися з тими насильницькими методами, за допомогою яких проводилася колективізація. Та разом з тим достеменно відомо, заради чого велася така жорстока політика. В остаточному підсумку за допомогою колективізації вдалося здійснити індустріалізацію країни і вистояти в найжорстокішій і найкривавішій війні в історії людства”¹⁸.

Влітку 2003 р. у зв'язку з неврожаєм постало питання про подорожчання хлібу в Україні. Керівництво КПУ активно використало цей вдалий привід для посилення критики влади, розгорнувши кампанію під гаслом “Справжній голодомор – це аграрна політика в Україні 1991-2003 років”¹⁹.

Чергова хвиля публікацій, пов'язана з голодом, прийшлася вже на осінь, коли відзначалася 70-ті річниця трагедії 1933 р. У листопаді на сторінках “Комуніста” з'явилося одразу кілька статей, змістовне наповнення яких цілком вписувалося у вищезазначені схеми. Традиційною у контексті політичної культури сучасної КПУ стало цькування опонентів – радника Президента України, директора Національного інституту стратегічних досліджень А. Гальчинського та відомого американського дослідника Дж. Мейса, який в одній із публікацій у газеті “День” оцінив сучасне українське суспільство як пост геноцидну націю з порушеним генетичним кодом²⁰. 28 листопада українська спільнота відзначала сумну річницю голодомору 1933 р. Своє ставлення до цієї події газета “Комуніст” висловила, вмістивши повідомлення про наміри проведення 10 грудня 2003 р. Всеукраїнської акції громадського протесту “Комуністи проти підвищення цін на хліб”²¹. Отже, аналіз публікацій газети “Комуніст” засвідчує, що завдання наблизитися до більш-менш об'єктивних оцінок причин трагедії голоду 1933 р. наразі не стоїть перед керівництвом КПУ. Однак, під тиском обставин – насамперед звернення Парламенту України до цієї проблеми, постановки на офіційному рівні питання про потребу визнання голоду 1933 р. геноцидом українського народу, значного міжнародного резонансу довкола цієї теми та ін. Компартія України була змушена відмовитися від попередньої тактики ігнорування теми голоду і вдалася до спроби розірвати

історичний ланцюг “голод 1933 – комуністи”, виключивши з нього ланку “комуністи” та заповнивши цю прогалину новою ланкою й новою формулою “голод 1933 – сучасна влада – голодомор 2003”. Такий підхід, звичайно, суперечить історичній правді та моральним принципам, зате цілком і повністю вписується у стратегію політичної доцільності, зокрема відповідає головній меті партії – зберегти електорат.

Іще одним виданням, вивченню змістовного наповнення якого автор приділила увагу в процесі дослідження винесеної в заголовок статті теми, стала “Літературна газета”. Фронтальний перегляд річного комплексу видання засвідчив незмінність ідейних позицій редакції. Разом із тим, порівняно з періодом кінця 80-х рр., у рік вшанування 70-ї річниці голодомору газета не виявила значної активності щодо висвітлення теми голоду. Фактично поза увагою газети залишилися Парламентські слухання 12 лютого 2003 р., хоча читачеві вочевидь було б цікаво ознайомитись і з ходом слухань, і з виступами їх учасників, серед яких були відомі письменники і поети. Очевидно певним відголосом Парламентських слухань стала публікація “Літературною газетою” 20 лютого статті Д. Бровара “Мовою документів про голодомор в Україні 1932-1933 рр.”²² Під заголовком “До 70 річчя голодомору в Україні” випуск газети за 27 березня оприлюднив статтю Г. Тарасюка “Урок, який ми так і не вивчили” з оцінками голоду як геноциду, здійсненого комуністами проти українського народу і водночас з сумними міркуваннями щодо численних проблем сьогодення українського народу, замітку А. Пашко “Нехай народ знає своїх катів”, який запропонував внести відповідні зміни у напис на пам’ятнику С. Косіора у Києві, а також спогади про голод О. Коновала “Трагічного 1933 року”²³. У травні та у вересні поточного року на сторінках “Літературної України” своїм баченням причин і наслідків голоду 1933 р. ділилися з читачами відомі американські дослідники Дж. Мейс і Т. Гунчак²⁴. А наприкінці листопада газета коротко поінформувала читачів про заходи щодо вшанування жертв голодомору як у самій Україні, так і за кордоном, зокрема парламентами ряду країн світу – Сенатом Канади, Палатою Представників конгресу США, Конгресом Аргентини, Сенатом Австрії та ін.²⁵

Загалом, аналіз змісту публікацій газети “Літературна Україна” свідчить про те, що редакційний колектив газети дотримується тієї ідейної позиції, що викристалізувалася в умовах гласності та розгортання діяльності опозиційних компартії політичних сил

правого спрямування. Що стосується теми голоду, то, судячи по змісту публікацій, для газети є цілком вивершеним питання про відповідальність комуністичного режиму за голод-геноцид проти української нації, проте боротьба з Компартією не є важливою. Натомість актуальним для “Літературної України” виглядає питання про визнання геноцидом голоду 1933 р. на міжнародній арені, хвилюючим є також і проблема моральної відповідальності за голод Російської Федерації як законної спадкоємиці СРСР.

Якщо газети “Комуніст” і “Літературна Україна” відбивають ідейні позиції відповідно лівих і правих політичних сил, суспільно-політична газета “Дзеркало тижня” по праву вважається такою, що дотримується центристської позиції, відбиваючи погляди ліберальних демократів. Прагнення до встановлення істини та намагання редколегії представити існуючі в українському суспільстві різні, під час протилежні позиції щодо голоду 1933 р. відбилися у розгорнутій на шпальтах газети дискусії, серед учасників якої були відомі історики В. Солдатенков і С. Кульчицький. Вихід у світ 28 червня 2003 р. статті доктора історичних наук, професора, завідувача відділом етноісторичних досліджень Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України В.Солдатенка “Голодний тридцять третій. Суб’єктивні думки про об’єктивні процеси” стала до певної сенсацією, оскільки що вона уперше за 12 років після проголошення державної незалежності України пропонувала масовому читачеві неоконуністичну версію оцінок голоду. Висловлені у статті оціночні судження про голод перегукуються з ідеями опублікованої у “Комуністі” Заяві “Таке не повинно повторитися!”, про яку йшлося вище. Автор відстоює як єдино вірні оцінки голоду, дані в постанові ЦК КПУ від 26 січня 1990 р., не погоджується з оцінками голоду як геноциду чи етноциду української нації, висловлює жаль з приводу жертв голодомору і водночас виправдовує його організаторів категоричним твердженням: “За великим рахунком, у творців тогочасної радянської політики вибору практично не було, лінія поведінки, державний курс виявлялися безальтернативними. І хоч би там як, їм вдалося досягти справді фантастичного результату – в історично найстисліші терміни, крайнім напруженням, над зусиллями підготувати порівняно відсталу країну, її народи до найграндіознішої, найспустошливішої з війн, у якій вирішувалася доля всього людства...”²⁶ Головним опонентом професора-комуніста на сторінках “Дзеркала тижня” виступив доктор історичних наук, професор, заступник директора Інституту історії

України НАН України професор С. Кульчицький, стаття якого "Причини голоду 1933 року в Україні. По сторінках однієї призабутої книги" була опублікована в газеті 16 серпня 2003 р.²⁷ Автор зосередив увагу на обґрунтуванні основної причини голодомору, що нею стало вилучення всього продовольства у господарствах селян-боржників по хлібозаготівлях та звернув увагу на національний вимір українсько-кубанського голодомору, визначивши його специфіку та водночас відзначивши: "Довести, що голод 1932-1933 рр. справді був геноцидом, важко"²⁸.

Таким чином, проведений нами аналіз змістовного наповнення трьох різних за типологічним обличчям газет у контексті висвітлення голоду 1933 р. засвідчує, що ця тема залишається політизованою в українському суспільстві, зокрема використовується лівими політичними силами з метою збереження електорату; в науковому світі погляди на голод також є різними, водночас чимало проблем залишаються до кінця нез'ясованими. Проте той факт, що сьогодні в Україні видаються різні за типологічним обличчям і ідейним спрямуванням друковані ЗМІ, як і те, що на шпальтах преси знаходять відбиття полярні погляди на проблему голоду 1933 р., слід оцінювати як вповні конкретний доказ позитивних зрушень, що відбулися в інформаційній сфері за роки державної незалежності України.

¹ Див. наприклад: Галан А. Будні совєтського журналіста. – Буенос-Айрес: Перемога, 1956. Зі змісту: Початок жаху. – С.110-113; Відворот – поворот. – С.122-125; Відпочинок. – С.131-135; Ні в тих, ні в цих. – С.136-140; Напередодні історичних пострілів. – С.141-148; Його ж. Невигадане: Оповідання. – Буенос-Айрес: Вид-во Ю.Середяка, 1970; Сокіл В. У ті далекі страшні роки...: (Уривки спогадів) // Свобода. – 1983. – 28-30 вересня. – С.2-4; Його ж. Здалека до близька. – Едмонтон, 1987 та ін.

² Бикова Н.М. (Дніпропетровськ) Голодомор і українська радянська преса початку 30-х рр. ХХ ст. // Українська преса: історія і сучасність. – Львів-Житомир, 1994. – С.59-60.

³ Щербицький В.В. Під прапором Великого Жовтня, курсом перебудови: Доповідь на урочистому засіданні, присвяченому 70-річчю встановлення Радянської влади на Україні // Радянська Україна. – 1987. – 26 грудня. – С.1-2.

⁴ Див.: В.Щербицький уперше згадав про Великий голод // Свобода. – 1988. – 9 січня. – С.1.

⁵ Див.: Пиріг Р. Повернення правди // Радянська Україна. – 1990. – 27 березня; Панчук М., Диброва С. 20-30-гг.: Документи, факты,

---

свідетельства // Коммунист Украины. – 1990. – № 4. – С.70-84; Голод 1932-1933 років на Україні: Свідчать архівні документи // Під прапором ленінізму. – 1990. – № 8. – С.64-86; Рудич Ф.М. Свідчать документи: Голод 1933-го: Результати досліджень // Радянська Україна. – 1990. – 13 грудня та ін.

- ⁶ Див.: Кульчицкий С.В. Трагедия, которой могло не случиться // Правда Украины. – 1988. – 16 октября; Його ж. Тридцять третій // Сільські вісті. – 1988. – 12 червня; Дерев'янкин Т. Колективізація // Під прапором ленінізму. – 1989. – № 13. – С.50-55; № 14. – С.38-44; Маняк В.Голод: чому і як: Роздуми над рукописом Книги-Меморіалу “33-1: голод” // Сільські вісті. – 1989. – 11 липня; Савельев В. В поисках истины: К вопросу о причинах голода 1932-1933 гг. на Украине // Правда Украины. – 1989. – 8 июля; Васильев В. 30-е годы на Украине // Коммунист. – 1990. – № 17. – С.80; Касьянов Г. Україна, 1933-й // Під прапором ленінізму. – 1990. – № 5. – С.65-70; Кульчицкий С.В. Як це було: Читаючи документи створеної при Конгресі США “Комісії по голоду 1932-1933 рр. на Україні” // Під прапором ленінізму. – 1990. – № 23. – С.79-86; Пирог Р.Я. В чем причина голода на Украине в 30-х годах // Известия ЦК КПСС. – 1990. – № 9. – С.130-131; Бибик С., Проценко А. Трагическая страница истории Украины // Правда Украины. – 1990. – 8 сентября; Марочко В.І. Голод і його “творці” // Комунист України. – 1991. – № 6. – С.78-79 та ін.
- ⁷ О голоде 1932-1933 годов на Украине и публикации связанных с ним архивных материалов: постановление ЦК Компартии Украины // Правда Украины. – 1990. – 7 февраля.
- ⁸ Див.: Внеочередной Третий съезд народных депутатов СССР. 12-15 марта 1990 г. Стенографический отчет. В 3-х т. – М., 1990. – Т.3. – С.192-194.
- ⁹ Докладніше про це: Костилева С.О. Тема голоду 1932-1933 років у дзеркалі газети “Літературна Україна” доби горбачовської гласності // Голодомор 1932-1933 років як величезна трагедія українського народу. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Київ, 15 листопада 2002 р. – К.: Міжрегіональна академія управління персоналом, 2003. – С.236-242.
- ¹⁰ Див: Про встановлення Дня пам'яті жертв голодомору: Указ Президента України № 1310/98 від 26 листопада 1998 р.: [День пам'яті голодомору відзначатиметься щорічно у четверту суботу листопада] // Урядовий кур'єр. – 1998. – 28 листопада. – С.4; Про 65-ті роковини голодомору в Україні: Постанова Кабінету Міністрів України // Урядовий кур'єр. – 1998. – 29 жовтня.
- ¹¹ Докладніше про це: Костилева С.О. Новітня компартійна преса України про трагічні сторінки радянського минулого // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. Випуск 7. Спеціальний. – К., 2003. – С.471-477.

-
- ¹² Щодо вшанування пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років. Парламентські слухання 12 лютого 2003 р. – К., 2003.
- ¹³ Таке не повинно повторитися!: Заява Президії ЦК Компартії України в зв'язку з 70-ю річницею голоду 1932-1933 років в Україні // Комуніст. – 2003. – 7 лютого.
- ¹⁴ Там само.
- ¹⁵ Там само. – 19 лютого.
- ¹⁶ Там само.
- ¹⁷ Там само. – 21 лютого.
- ¹⁸ Там само.
- ¹⁹ Там само. – 27 червня, 27 липня.
- ²⁰ Там само. – 19 листопада.
- ²¹ Там само. – 28 листопада.
- ²² Літературна Україна. – 2003. – 20 лютого.
- ²³ Там само. – 27 березня.
- ²⁴ Там само. – 15 травня, 4 вересня.
- ²⁵ Там само. – 27 листопада.
- ²⁶ Дзеркало тижня. – 2003. – 28 червня.
- ²⁷ Там само. – 16 серпня.
- ²⁸ Там само.